

АЛИШЕР НАВОЙИ АСАРЛАРИДА ОДИЛ ПОДШОҲ ҒОЯСИ ТАЛҚИНИ**Умаралиев Хумоюн Абдулахат ўғли**

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти талабаси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6741508>

Аннотация. Мақолада Алишер Навоийнинг подшоҳ адолат рамзи ҳисобланиши, у ўз фаолиятида фақат адолат қонун-қоидалари бўйича иш тутиши, ундан четга чиқмаслиги ҳақидаги қарашлари Искандар образи орқали талқин қилинган. Бунда Алишер Навоийнинг адолат, инсон қадри, мамлакат ва шахс манфаатларини яқдиллаштирувчи халқпарварлик, ватанпарварлик ғоялари сингдирилган асарлари ҳозирги авлод учун муносиб маънавий мерос бўла олиши ҳақидаги умумлашма фикрлар келтирилган.

Калит сўзлар: адолатли шоҳ, Садди Искандарий, маънавий-мафкуравий бирлик, ҳақсизликдан холи жамият, халқ маъмурлиги, Конфуций таълимоти, Ҳиндистоннинг "Ману қонунлари", Таврот, Қуръон, марказлашган давлат.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИДЕИ СПРАВЕДЛИВОГО ГОСУДАРЯ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация. В статье интерпретируется мнение Алишера Навои о том, что царь является символом справедливости, что он должен действовать только в соответствии с правилами справедливости, не отклоняясь от нее, на примере образа Искандара. В статье содержится обобщения о том, что произведения Алишера Навои, воплощенные в идеях справедливости, человеческого достоинства, национализма и патриотизма, объединяющих интересы страны и личности, являются достойным духовным наследием для нынешнего поколения.

Ключевые слова: справедливый царь, Садди Искандари, духовно-идеологическое единство, общество без несправедливости, государственное управление, конфуцианское учение, «законы Ману» Индии, Тора, Коран, централизованное государство.

INTERPRETATION OF THE IDEA OF A JUST SOVEREIGN IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI

Abstract. The article interprets the opinion of Alisher Navoi that the king is a symbol of justice, that he should act only in accordance with the rules of justice, without deviating from it, using the image of Iskandar as an example. The article contains generalizations that the works of Alisher Navoi, embodied in the ideas of justice, human dignity, nationalism and patriotism, uniting the interests of the country and the individual, are a worthy spiritual heritage for the current generation.

Key words: just king, Saddi Iskandari, spiritual and ideological unity, society without injustice, public administration, Confucian doctrine, "laws of Manu" of India, Torah, Koran, centralized state.

КИРИШ

Ҳазрат Навоийнинг комил инсон ғояси давлатни бошқаришда, унинг тасавуридаги идеал, мукаммал жамият тўғрисидаги қарашларида, одил шоҳ ҳақидаги фикр-ўйларида, ҳукмдорнинг раиятга муносабатида, диний-ҳуқуқий қоидаларга риоя қилишида ўз инъикосини топади.

Алишер Навоий ўзининг дostonларида, айниқса, "Садди Искандарий", "Сабъаи Сайёр", "Фарҳод ва Ширин"да инсонларни бахт-саодатга элтувчи, мамлакатни раvнақ

топтирувчи, халқни фаровон қилувчи, жабр-зулм, адолатсизлик, зўравонлик, ҳақсизликдан холи бўлган мукамал жамият ва адолатли, ҳар томонлама етук подшоҳ тимсолини тасвирлайди. Шунини айтиш лозимки, идеал давлат барпо қилиш, адолатли ва маърифатли ҳукмдор тўғрисидаги ғоялар инсониятни қадимдан қизиқтириб келганлиги фольклор асарлари, тарихий манбалар, ўтмишнинг улуғ донишмандлари асарларидан, мутафаккирларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларидан маълум. Ушбу масала озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг "Иқболнома", Хисрав Дехлавийнинг "Хамса", Абдурахмон Жомийнинг "Хирадномаи Искандарий" дostonларида ўз ифодасини топган.

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Улуғ мутафаккир одил подшоҳни комил инсонлар сирасига киритар экан, агар у адл йўлидан борса, мамлакат обод бўлишини, халқнинг турмуши яхшиланишини, фаровонлик, мул-кўлчилик бўлишини таъкидлайди. Подшоҳнинг саъй-ҳаракатлари, тиришқоқлиги туфайли мамлакатда тинчлик, осудалик ҳукм суради, унинг меҳр-муруввати ва кўли очиклигидан халқ тўқ, фаровон яшайди. "Очлар овқати мурувват ва бахшиши дастурхонидан, яланғочлар кийими марҳамат ва эҳсони хазинасидан. Мамлакат боғини обод қилишга ёмғир булутидай сероб ва мамлакат аҳли кўзини ёритишга худди офтоб. Ўзга мамлакатнинг аҳолиси ва халқи уни орзу қиладилар ва бошқа ўлка мазлумлари унинг адолати тўғрисида сўз юритадилар. Яхши отига атаб олимлар рисоалар тузадилар ва яхши сифатлари ҳақида шоирлар қасидалар ёзадилар, чолғучилар уни деб куйлайдилар ва бастакорлар унга атаб куй яратадилар..." – дейди аллома адолатли подшоҳ хусусида.

Алишер Навоий дўсти султон Хусайн Бойқарода ҳам асарларида тасвирланган адолатли, халқпарвар, оқил подшоҳни кўришни истади. Доимо уни эзгу ишларга, халқ дарди билан яшашга ундайди. Хусусан, алломанинг "Муншаот" асарида Султон Хусайн Бойқарога ўзининг қимматли маслаҳатлари ва насиҳатлари, арз ва илтимосларини баён қилганлигини кўрамиз. Навоий бир хатида Хусайн Бойқарога "Ҳеч вақт кўнгулни Тенгри Таоло ёдидин ғофил ва мусулмонлар додидин отил қилманг. Дўстлар фикридин ва душманлар макридин бепарволиғ жойиз эрмас, ва бу иш надоматдин ўзга натижа бермас", - деб насиҳат қилади, салтанат ишларини бошқаришда сергак ва огоҳ бўлишга чақиради.

Ўрта асрларда подшоҳ Худонинг ердаги халифаси, деган фикр устуворлик қилар эди. Унга кўра, подшоҳ адолат рамзи ҳисобланиб, уни ер юзи аҳолисига татбиқ қилиши, ўз фаолиятида фақат адолат қонун-қоидалари бўйича иш тутиши, ундан четга чиқмаслиги лозим. Ушбу масала юзасидан тадқиқотлар олиб борган инглиз исломшунос олими Э.Розенталнинг "Мусулмон мамлакатларда давлат бошлиғининг фаолиятига 2 хил нуқтаи назардан баҳо бериш одат бўлган. Булар, илохий-ҳуқуқий ва тарихий-сиёсий жиҳатлардир. Қолаверса, давлат бошлиқлари ҳар қандай шароитда ҳам мусулмон эканлигини ёдда тутиб, шариат қонун-қоидаларига асосан мукамал ислом давлатчилигининг устуворлигига ишонишган", - деган эътирофи ушбу фикрни тасдиқлайди. Ҳазрат Навоий ҳам ўз асарларида подшоҳ халқнинг ер юзидаги посбони, Аллоҳнинг ердаги вакили, деган фикрга кўшилади. Аллома "Махбуб ул-қулуб" асарида бу ҳақда шундай дейди: "Адолатли подшоҳ Ҳақдан халойиққа кўрсатилган марҳаматдир, мамлакат учун тинчлик ва фаровонлик сабабидир. Қуёш билан баҳор ёмғиридек қора тупроқдан гуллар очар ва мамлакат кишилари бошига олтин билан дурлар сочар".

Ҳазрат Навоий золим, жоҳил ва фосиқ подшоҳларнинг кирдикорларини очиб ташлайди: "Адолатли подшоҳ, - деб таъкидлайди шоир, - кўзгу ва бу унинг тескарисидир. У ёруғ тонг, бу унинг қоронги кечасидир. Зулм унинг кўнглига ёқимли ва фисқ унинг хотирига сеvimли. Мамлакат бузуклигидан юрагида бириқиш, халқ паришонлигидан хотирида тинчиш. Обод жойлар унинг зулмидан вайрона, кабутар уялари бойқушга ошёна. Май сели унинг базмида ошиб-тошганидан мамлакат ободонликларини вайрона қилган".

Мамлакатнинг бўлиниб кетиши, тож-тахт талашишлар, амир ва хонлар ўртасидаги ўзаро зиддиятларнинг ўсиб бориш хавфи миллий муштаракликка ҳалақит берар, бу жараёни ортга тортар эди. Шунинг учун қандай қилиб бўлмасин, мамлакатдаги парокандаликнинг, бўлиниб кетиш хавфининг олдини олиш, миллий жипсликни таъминлаш муҳим эди.

Миллий жипсликни таъминловчи омиллар Алишер Навоий яшаган даврда нималардан иборат бўлган, деган ўринли савол туғилади. Ўзи яшаган даврда миллий тараққиёт учун зарур омилларни Навоий теран англади ва асарларида изчил тадбиқ этди. Навоий асарларида илгари сурилган марказлашган ягона давлат ва унинг адолатли подшоҳи, халқнинг маъмурлиги, иқтисодийнинг ўсиши деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотикнинг ривожланиши, тил бирлигига эришиш "адабий тил", маънавий-мафкуравий бирлик ғоялари миллий жипсликни таъминловчи муҳим омиллар эди. Алишер Навоий энг кўп мурожаат этган марказлашган ягона давлат ва унинг адолатли подшоҳи ғояси миллий жипсликни таъминлаш учун ўша даврда етакчи омиллардан эди. Қудратли ва адолатли шоҳ ғояси давлат, мамлакат ва албатта, фуқаролик муносабатларини муштараклаштириш эҳтиёжларини мужассам қамраб олиши билан аҳамиятлидир. Навоийнинг одил шоҳ ғоясида мамлакат аҳлининг эркин ва фаровон ҳаётини таъминлашни давлат бошқарувининг асосий вазифасига айлантириш мақсади ўз ифодасини топган:

Керак лутфу эхсон шиор айласанг,

Адолат йўлин ихтиёр айласанг.

Раиятга сендан етиб шодлик,

Мамоликка юз қўйса ободлик. ("Сади Искандарий")

Мамлакатни адолат билан бошқаришни салтанатнинг қудратини белгиловчи омил сифатида талқин этар экан, Навоий давлатнинг иқтисодий юксалишга муҳим эътибор қаратган. Бу эса одил шоҳ ғоясида Навоий яшаган давр ва миллий тараққиётнинг муҳим эҳтиёжлари ифодаланганини асослайди. Иқтисодий юксалиш, халқ фаровонлиги ва адолат билан бошқарув бугунги миллий тараққиёт учун салмоқли аҳамиятга эга. Бу миллий истиқлол ғоясининг бош мақсадида мухтасар топган.

Алишер Навоий яшаган даврдаги сиёсий ҳаёт эса марказлашган ягона давлат ҳокимиятини қўлдан бермасликни, аксинча, уни мустаҳкамлашни, бу зарур чораларнинг давлат ва халқ тақдири учун нечоғлик долзарблигини очиқ-ойдин, кўрсатмоқда эди. 150 йил ҳукм сурган мўғулларга сиёсий қарамлик, юртдаги бошбошдоқликлар иқтисодий ва маданий қолоқликка сабаб бўлгани ва Темурнинг ҳокимиятга келиши билан мамлакатдаги сиёсий парокандалик ва ички низоларга чек қўйилиши натижасида эришилган миллат ва юрт равнақи билан боғлиқ тарихий муваффақиятлар муҳим сабоқ ва тажриба ҳам эди. Темур ўз вафотидан олдин олий тахтнинг расмий ворисини тайинлаган, аммо унинг

дунёдан ўтганлиги ҳақидаги хабар салтанатда тарқаша билан бу васиятга амал қилиш ўрнига ҳар бир теурий шахзода тахтга ўтириш иштиёқи билан тож талашишга берилиб кетди, Бундай ҳолат Улуғбек ва Шохрух вафотидан кейин ҳам тез-тез такрорланиб турган.

Мамлакатдаги ички парокандалик, бўлиниб кетиш ҳолатлари ташқи хавф ва таҳдид учун қулай имконият яратиб берар, миллий жипслик ва мамлакат тақдири жиддий хавф остида қолиши мумкин эди. Бундай шароитда Навоий воқеликка ўз фаол муносабатини билдирмаслиги мумкин эмас эди. Ҳам бадий, ҳам ғоявий жиҳатдан баркамол асар бўлган Алишер Навоийнинг "Ҳамса"си ватан ва халқ тақдири, миллий тараққиёт икки ўт орасида қолган даврда яратилди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Мамлакат ва халқ тақдирини шохнинг адолати билан боғлаш Шарқ тафаккур олами учун Навоийгача ҳам ўзига хос бир анъана сифатида шаклланиб келган. Навоий одил ҳукмдор ғоясини "Садди Искандарий"да ва бошқа асарларида янада аниқлаштирди, ўз даври муаммолари билан рамзий, мажозий образларда боғлади. Шох бўлишга муносиб шахс учун қўйилган талабларда Навоий яшаган даврнинг энг долзарб вазифалари: юрт ободлиги, тинчлиги, маъмуриги ўз ифодасини топган. Айнан шу вазифалар миллий тараққиётнинг эҳтиёжлари ҳамдир. Бу кузатувлар бизга миллий ғоянинг ҳаракатлантирувчи моҳиятини очиш учун ҳам зарурдир. Чунки миллий ғоя даврнинг миллат олдига қўйган вазифалари билан бирга такомиллашиб боради. У давр эҳтиёжларидан ажралган ҳолда, сунъий тарзда яшай олмайди. Миллий ғоя тараққиётнинг бирор халқ ва миллат томонидан англанган эҳтиёжи сифатида юзага чиқади. Шу ўринда ғоянинг миллийлик моҳиятини тор маънода миллий кўринишлардаги қобиқ билан чалкаштириш унинг аҳамиятини бир томонлама, баъзан ҳатто нотўғри тушунишга олиб келиши мумкинлигига тўхталиш зарур. Навоий бежиз халқ маъмуриги одил шохнинг бош мақсади бўлиши зарурлигига даъват этмаган. Мамлакатнинг иқтисодий ва маънавий кудрати тушунчалари ўзаро чамбарчас боғлиқдир.

Халқ ва давлат муносабатларининг ҳар томонлама мураккаблашиб бориши табиий йўсинда маънавий-мафкуравий бирликка эҳтиёжни юксалтиради. Шундай эҳтиёжларнинг бир кўриниши Алишер Навоий илгари сурган тил бирлигига эришиш ғояси эди.

Мамлакат ва халқнинг фаровонлигини ҳар жиҳатдан тадқиқ этган Навоий миллий жипслик ғоясига муҳим урғу берган. Чунончи, мамлакат аҳлининг жипслиги ҳам шохнинг одил сиёсати билан бевосита боғлиқдир.

Миллий жипслик ҳақида хулоса юритилар экан, Алишер Навоийнинг "Махбуб ул-қулуб"даги танқидий қарашлари, ўринли хавотирларига алоҳида тўхталиш жоиз. Мамлакат аҳли: турли табақа ва касб-кор вакиллари, ягона куч, муштарак тизим. Шундай экан, улар ўз бурчларини шу муштаракликка зид бўлмаган ҳолда идрок этсалар мақсадга мувофиқ булади. Хусусан, шохнинг маслаҳатчилари, вазирлар, беклар, ноиблар ҳақида қуюниб фикр юритганда, саъй-ҳаракатлари мамлакат равнақига қаратилмаган амалдорларнинг танқид қилиниши, Навоийнинг улардан нафратланиши бежиз эмас. Улар мамлакат тақдирини белгилайдиган амалларда турганлари ҳолда миллий манфаатларни идрок этишдан йироқ "тарикдари-худнамолик", "варзишлари худпарастлик", "расмлари-худододлик"дан нарига ўтмайди. Бундай жамиятда фуқаро маъмур бўлмаслигидан, мамлакат ва мулк тақдирини уларга ишониб бўлмаслигидан безовталанган аллома мамлакатдаги ички парокандаликнинг келиб чиқиш сабабларидан шохни огоҳ этмоқчи.

"Махбуб ул-кулуб" асарида мусулмон жамиятида ўзига хос таъсир ва мавқега эга табақа вакилларининг таъмағирлик, шариат қонунларини бузиш ҳолатларининг танқид қилиниши орқали Навоий жамиятнинг маънавий парокандаликка тушиш сабаблари ва хавфидан огоҳ этади.

Авф, карам, меҳр-мурувват Навоий талқинидаги бағрикенгликнинг асосий сифатларидир. Мамлакатнинг адолат билан бошқарилуви эл, юрт иқболи учун қанчалик муҳим бўлса, бундай бошқарув тамойилида инсоний бағрикенглик муҳим аҳамиятга эгадир. Алишер Навоий инсоний бағрикенгликни шунчаки эзуликнинг бир кўриниши сифатида талқин этмайди, аксинча, салтанатнинг равнақини, ҳокимиятнинг қудратини айнан инсонпарварлик дастуриламали билан боғлайди, бундан кўзланган мақсад халқнинг маъмур ҳаётидир.

МУҲОКАМА

Айни пайтда, Навоий ўз замонидаёқ сиёсатда, ижтимоий муносабатларда ва бошқарувда инсоний бағрикенгликнинг устувор бўлишига даъват этган. Амал қилинаётган қонуннинг аҳамияти салмоғини белгилашда инсонпарварлик, инсоний бағрикенглик энг асосий мезон эканлигига чақирган.

Таъкидлаш жоизки, ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага ҳам раво кўрма, деган тамойил умуминсоний қадриятдир. Бу тамойил Конфуций таълимотида ҳам, қадимги Ҳиндистоннинг "Ману қонунлари" да ҳам, Таврот ва Қуръонда ҳам учрайди. Алишер Навоий бу умуминсоний ғояни бек ва шаҳзодаларга яна бир бор эслатади.

Ҳазрат Навоий мукамал жамоа, одил подшоҳ ва комил инсон тушунчаларининг ўзаро уйғунлигини асарлари орқали тарғиб қилди. Иккинчидан, Алишер Навоий кучли марказлашган давлатни, мукамал жамиятни асарларида тасвирлади, бундай давлат тузумини орзу қилди. Фақатгина орзу қилиб қолмасдан, ўзининг режаларини ҳаётга татбиқ қилмоқчи бўлди. Учинчидан, Навоий ўз идеалидаги мукамал давлат ва одил шоҳнинг ҳаёлий образини "Хайрат ул-аброр", "Садди Искандарий" каби дostonларида яратибгина қолмасдан, ўша даврдаги ҳукмдорларни тўғри йўлга солишга, адолатли ва комил бўлишга чақирди. Тўртинчидан, Навоий комил инсонни кенг маънода тушуниб, инсоннинг комиллиги ёки ноқислигини баҳолашда ахлоқ ва хулқ-одоб қоидаларини асосий мезон сифатида эътироф этди.

ХУЛОСА

Бугун биз мустақил Ўзбекистоннинг ёш авлоди ҳар қандай боқимандаликни ўзига ор деб биладиган, билимни, энг замонавий касбларни эгаллаган, айни пайтда ватанпарвар, фидоий, маънавий етук булиб камол топиши тўғрисида мулоҳаза юритар эканмиз, албатта, Навоийнинг ғоялари ва идеалларига таянамиз.

Хуллас, Алишер Навоий адолат, инсон қадри, мамлакат ва шахс манфаатларини яқдиллаштирувчи халқпарварлик, ватанпарварлик ғоялари сингдирилган асарлари муносиб маънавий мерос бўла олишини, бу ғоялар ҳамиша ўзликни англашга рағбатлантира олишини чуқур англаган шундай буюк мақсад билан ижод қилган Навоий таълимоти миллатни ва халқни ўзи орзу қилган ғоялар теварагида жипслаштириб турувчи беқиёс хазина эканлиги миллатни-миллат, халқни-халқ этишга етакловчи миллий ғоянинг тарихий ривожланиш жараёнлари ўрганилганда янада яққолроқ намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021.

2. Алишер Навоий. Садди Искандарий, Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1991.
3. Баркомол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999й.
4. Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. – Т.: Маънавият, 2002.
5. Ҳаққул И. Навоийни англаш. – Т.: Фан, 2007.